

วิวัฒนาการพุทธศิลป์ในประเทศอินเดีย

THE EVOLUTION OF BUDDHIST ART IN INDIA

พระมหาประภาส ปรีชาโน (แก้วเกตุพงษ์) / PHRAMAHA PRAPAS PARICHANO (KAEWKETPONG)

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด

DEPARTMENT OF BUDDHISM & PHILOSOPHY, GRADUATE SCHOOL, MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY, ROI ET CAMPUS

พระมหาบุญไทย บุญญมโน (ด้วงวงศ์) / PHRAMAHA BUNTHAI PUNYAMANO (DAUNGWONG)

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

DEPARTMENT OF BUDDHISM & PHILOSOPHY, GRADUATE SCHOOL, MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY

Received: September 29, 2017

Revised: January 20, 2018

Accepted: February 19, 2018

บทคัดย่อ

พระพุทธรูปถือว่าเป็นประติมากรรมที่สำคัญและสร้างสรรค์เป็นจำนวนมากที่สุด สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะลัทธิเถรวาทเป็นที่ยอมรับนับถือต่อเนื่องกันมานาน จากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน องค์พระพุทธรูปเปรียบเหมือนหัวใจของศิลปวัตถุทางศาสนา เพราะเป็นอุเทสิกเจดีย์ วัตถุประสงค์ที่สร้างขึ้นเพื่อรำลึกถึงองค์พระพุทธรูป และเพื่อน้อมนำใจให้พุทธศาสนิกชนได้ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ในพุทธประวัติ จึงได้กำหนดลักษณะอริยาบถหรือท่าทางของพระพุทธรูปปางต่างๆ ในแต่ละปางของพระพุทธรูป มีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนเรื่องราวอันเป็นบุคลาธิษฐานและเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติ ได้รับการกำหนดรูปแบบเป็นรูปธรรม มีอริยาบถมหาบุรุษลักษณะมากมาย เช่น นั่ง นอน ยืน เดิน เป็นต้น ความงดงามทางด้านศิลปะในพระพุทธรูปยังสื่อถึงปรัชญาของพระพุทธรูป เพราะเป็นการเสริมสร้างความรู้สึก ความนึกคิด ความเข้าใจ และรู้จักการปล่อยวาง สามารถเป็นสื่อในการเข้าใจเข้าถึงธรรมะที่ลึกซึ้งได้เหนือคำบรรยายใดๆ

คำสำคัญ: พุทธศิลป์, อินเดีย

Abstract

Buddha images are considered as the most important and creative sculpture. Especially, Theravada Buddhism has long been respected. From past to present The Buddha is like the heart of religious art, because it is the Buddha statue. Purpose built to commemorate the Buddha and to encourage Buddhists to remember important events in Buddhist history. Therefore, the style of the Buddha statue or the posture of various Buddha images. In each of the Buddha image, the purpose is to reflect the personal stories and events in the Buddhist history has been determined concrete form. There are many majors such as sitting, standing and walking, etc. The artistic beauty of Buddhist arts also reflects the Buddha's philosophy, because it enhances feelings, thoughts, understanding and knowing to release. It can be a medium to understand the depth of Dharma beyond any narration.

Keyword : Buddhist Art, India

บทนำ

คำว่า “พุทธศิลป์” แยกออกได้เป็น 2 คำ คือ คำว่า “พุทธ” ตามรากศัพท์ หมายถึง ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน แต่ความหมายโดยอรรถ หมายถึง “พระพุทธศาสนา” และ คำว่า “ศิลป์” หรือ “ศิลปะ” หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์ประดิษฐ์ คิดค้นขึ้นด้วยความคิดและสติปัญญา หรืองานอันเป็นความ พากเพียรของมนุษย์ ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยมือและ ด้วยความคิด (ศิลป์ พีระศรี แปลโดย พระยาอนุนามราชธน, 2515 : 95) โดยทั่วไปมักใช้คำว่า “ศิลปกรรม” หมายถึง สิ่งที่ทำขึ้นด้วยมือ หรือฝีมือการช่าง เพราะฉะนั้น เมื่อนำเอา คำว่า “พุทธ” กับ “ศิลป์” มารวมกันกลายเป็นคำว่า “พุทธศิลป์” หมายถึง ศิลปกรรมที่สร้างขึ้นรับใช้พระพุทธศาสนา โดยตรงทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และ สถาปัตยกรรม เพื่อส่งเสริมการเผยแผ่และการปฏิบัติทาง พระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของ พุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ปสาทะ ประพฤติตนใน แนวทางที่พึงงาม ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ทั้งใน ลัทธิมหายานและหินยาน หรือศิลปะทุกชนิดที่เกี่ยวข้องกับ พระพุทธศาสนา ซึ่งบางครั้ง เรียกว่า “ศิลปกรรมพระพุทธ ศาสนา” (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2520 : 102)

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า “พุทธศิลป์” หมายถึง ฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออก ซึ่งอารมณ์สะท้อนใจให้ประจักษ์เห็น โดยเฉพาะเกี่ยวกับ วิจิตรศิลป์ ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525 : 504)

คำว่า “พุทธศิลป์” เป็นคำที่ใช้เรียกงานศิลปะที่ สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาด้วยความเลื่อมใสศรัทธา โดย คำว่า “พุทธศิลป์” สามารถแยกอธิบายตามรูปคำและตาม ความหมาย ได้ดังนี้

พุทธะ หมายถึง พระพุทธเจ้า, พระพุทธศาสนา

ศิลป์ หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อ แสดงออกซึ่งอารมณ์ ปัญญา ความคิด หรือความงาม จาก ความหมายนี้อาจแยกเงื่อนไขของความเป็นศิลปะ 2 ประการ คือ (ชะลูด นิมเสมอ, 2539 : 76-77)

1. เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น

2. ผู้สร้างสรรค์มีเจตนาที่จะแสดงซึ่งอารมณ์ ความรู้สึก หรือปัญญา ความคิด หรือความงาม คำว่า “พุทธศิลป์” ปัจจุบันนักปราชญ์ได้ให้ความหมาย พอจะสรุปได้ดังนี้ คือ

พระพุทธรูป หมายถึง รูปเคารพแทนองค์สมเด็จพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นศาสดาของพระพุทธศาสนา ส่วนพุทธศิลป์ หมายถึง พุทธลักษณะทุกประการที่ประกอบ กันขึ้นเป็นพระพุทธรูป

พุทธศิลป์สถาปัตยกรรม มีความหมายในเบื้องต้นว่า ทาง ปัญญาความรู้ในศิลปสถาปัตยกรรม และมีความหมายในเชิง ปลายว่า ความรู้แจ้งในศาสตร์ศิลปะสถาปัตยกรรม

ดังนั้น ความหมายโดยทั่วไปของ “พุทธศิลป์” จึง หมายถึง ผลงานอันเป็นความพากเพียรของพุทธศาสนิกชน ที่ได้พยายามสร้างสรรค์ขึ้นด้วยแรงกายและกำลังความคิด โดยเป็นเครื่องแสดงออกถึงความระลึกนึกถึงพระพุทธเจ้า และทำให้เกิดศิลปกรรม เพื่อเป็นสื่อศรัทธาที่สามารถเห็นได้ เป็นรูปธรรมจากศาสนสถาน และศาสนวัตถุที่มีการ สร้างสรรค์เอาไว้ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา หรือเพื่อเสริมสร้างความศรัทธาเลื่อมใสให้สมบูรณ์นั่นเอง สรุป พุทธศิลป์ หมายถึง งานศิลปะประเภทต่างๆ ทั้งในด้าน สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อ ส่งเสริมการเผยแผ่และการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา โดยตรง เป็นความสอดคล้องกันระหว่างสุนทรียศาสตร์และ ศิลปะทั้งดงาม (ทักษิณา พิพิธกุล, 2559 :19)

คุณลักษณะของงานพุทธศิลป์ในอินเดีย

งานพุทธศิลป์ ประกอบไปด้วย จิตรกรรม ประติมากรรม ภาพพิมพ์ ศิลปะสื่อผสมและอาจจะรวมถึง สถาปัตยกรรมด้วย ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

รูปทรง คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ วัสดุ และ ทัศนธาตุต่างๆ ที่สัมผัสได้ด้วยประสาทตา

เนื้อหา คือ ส่วนที่เป็นนามธรรมที่รับรู้ได้ด้วย ความรู้สึกนึกคิด ผ่านทางรูปทรง เช่น เรื่องราว อารมณ์ และ สัญลักษณ์

นอกจากนี้งานพุทธศิลป์ที่สร้างขึ้นควรมีคุณสมบัติ 5 ประการ คือ

1. คุณสมบัติที่แท้จริงในตัวองงานทัศนศิลป์ 2 ส่วน คือ

1.1 คุณสมบัติภายใน ได้แก่ วัสดุที่นำมาใช้

ประกอบกับวิธีที่ผสมผสานกัน ทำให้เกิดเป็นผลงาน จิตรกรรม ประติมากรรม หรือสถาปัตยกรรมขึ้น ซึ่งมุ่งถึง คุณสมบัติและคุณค่าของวัสดุที่ทำให้ผู้พบเห็นตระหนักใน คุณค่าของสิ่งที่ตนรับรู้ นั่น และถ้าหากว่าผู้เห็นพบว่าวัสดุที่

ใช้นั้นชำรุด เสียหายส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็จะเกิดความรู้สึกเสียตาย หวงแหวน

1.2 คุณสมบัติทางความรู้สึกกายภาพที่แสดงให้เห็น ได้แก่ ลักษณะท่าทางของผลงานศิลปะนั้นๆ จะผูกพันกับแบบอย่างในการดำเนินชีวิตของศิลปินผู้สร้าง เช่น ท่าทางของพระพุทธรูป มักจะแสดงท่าทางเฉพาะแบบ ไม่แสดงความรู้สึกต่อเนื้อแก่ผู้พบเห็น เมื่อเราเห็นพระพุทธรูปอยู่ในท่านั่ง ก็มีความรู้สึกว่ามันจริงจัง จะยืนไม่ได้ หรือทำยืมนั่งก็จะยืนเท่านั้น จะก้าวเดินต่อไปไม่ได้ เป็นต้น

2. คุณสมบัติในการดำรงอยู่ของงานพุทธศิลป์ หมายถึง งานพุทธศิลป์ จะต้องมิตำแหน่งในการติดตั้งที่แน่นอน มีขนาดสูงต่ำเหมาะสม มีมุมที่งดงามมากที่สุด มุมใดมุมหนึ่ง ส่วนมุมอื่นๆ เป็นส่วนประกอบ นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับตำแหน่งของ แสง และเงา ที่ตกทอดลงบนผลงานนั้นด้วยมุมที่เหมาะสม

3. คุณสมบัติที่ให้ความรู้สึกเพิ่มขึ้น ยิ่งดูยิ่งประทับใจ หมายถึง งานพุทธศิลป์จะต้องก่อให้เกิดความรู้สึกประทับใจมากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อเข้าไปเห็นพระประธานในพระอุโบสถ ครั้งแรกมีความรู้สึกประทับใจอย่างไร และภายหลังเข้าไปชมอีกจะมีความรู้สึกประทับใจเพิ่มขึ้น ยิ่งดูนานเข้ายิ่งมีความรู้สึกน่าเลื่อมใสในคุณค่าของวัสดุ คุณค่าของรูปทรง และคุณค่าทางศิลปกรรม ผลงานนั้นก็ถือได้ว่ามีความรู้สึกทางความรู้สึกเพิ่มขึ้นและมีความรู้สึกเฉพาะตน

4. คุณสมบัติที่ส่งเสริมให้คิดถึงสิ่งอื่น หมายถึง งานพุทธศิลป์จะต้องก่อให้เกิดความคิดเปรียบเทียบกับผลงานอื่นๆ ที่เคยเห็นตามประสบการณ์ที่ผ่านมา ปลูกเร้าให้คิดถึงคุณค่าที่กว่านั้นยังทำให้รู้สึกว่าได้มีส่วนร่วมกับผลงานทางศิลปะที่เห็นตรงหน้า ซึ่งถือได้ว่าเป็นความรู้สึกทางสุนทรียภาพเฉพาะตนอย่างหนึ่ง

5. คุณสมบัติที่มีความสมบูรณ์ในตัว หมายถึง งานพุทธศิลป์นั้นจะต้องมีความสมบูรณ์ลงตัวในรูปทรงและเรื่องราว ไม่สามารถที่จะแยกส่วนประกอบชิ้นใดชิ้นหนึ่งออกได้ (อารี สุทธิพันธ์, 2528 : 68)

เรื่องราวทางพุทธศาสนาที่นำมาสร้างสรรค์และถ่ายทอดเป็นงานพุทธศิลป์ สามารถจัดหมวดหมู่ออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปทิวทัศน์ ได้แก่ เรื่องอดีตพุทธ, ปัจเจกพุทธเจ้า, พุทธประวัติ, ชาดก, สาวกพุทธ, อนาคตพุทธ

2. กลุ่มที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งมีชีวิต

3. กลุ่มที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับไตรภูมิ

ประเภทของศิลปกรรมอินเดีย

งานสร้างสรรค์ศิลปกรรมแขนงต่างๆ ของอารยธรรมอินเดียมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความเชื่อทางศาสนา ศิลปกรรมแขนงต่างๆ ของอินเดียจึงมักปรากฏขึ้นเนื่องในศาสนา ทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พระพุทธศาสนา และศาสนาเชน ความศรัทธาและความเคารพต่อศาสนาของชาวอินเดีย ทำให้มีการสร้างกฎเกณฑ์เกี่ยวกับลักษณะของงานศิลปะต่างๆ มีลักษณะร่วมกันอย่างมาก อิทธิพลศิลปะจากภายนอก เช่น เปอร์เซีย กรีก แม้จะมีผลสำคัญต่อพัฒนาการทางศิลปะอินเดีย แต่ภายในเวลาไม่นานก็จะถูกกลืนเข้ากับศิลปะอินเดีย ศิลปกรรมของอินเดียเริ่มปรากฏหลักฐานในอารยธรรมลุ่มน้ำสินธุ ราว 2,500 ปีก่อนคริสต์ศักราช ในสมัยต่อมาชาวอารยันเข้ามาในอินเดีย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานงานทางศิลปะของพวกอารยัน วิชาพัฒนาการทางศิลปะของอินเดียจึงขาดช่วงเป็นเวลากว่าพันปี จนกระทั่งถึงสมัยพุทธกาลจึงได้ปรากฏหลักฐานทางศิลปะที่ชัดเจนขึ้นทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือแถบลุ่มน้ำสินธุ เป็นศิลปะที่ได้รับอิทธิพลจากจักรวรรดิเปอร์เซีย และศิลปะแบบเฮลเลนิสติกของกรีก (Jugal Kishor Baudhdh, 2012 : 164-165)

อิทธิพลของศิลปะภายนอกดังกล่าวได้พัฒนามาสู่วัฒนธรรมสมัยราชวงศ์เมารยะ ซึ่งเป็นศิลปะสมัยแรกที่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน ในช่วงสมัยนี้พระพุทธรูปเป็นแรงบันดาลใจสำคัญในการสร้างสรรค์ศิลปกรรม และยังมีผลสำคัญต่อสกุลศิลปะในสมัยต่อมา

ในสมัยราชวงศ์คุปตะ ศิลปะแขนงต่างๆ ได้พัฒนาไปมากจนกระทั่งได้ก่อกำเนิดยุคทองของศิลปะของอินเดีย จนกระทั่งหลังศตวรรษที่ 12-13 แบบอย่างของศิลปะอิสลามแพร่ขยายอย่างกว้างขวาง ขณะที่ศิลปะในพระพุทธรูปสูญสิ้นไปและศิลปะในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเสื่อมโทรมเป็นเวลานานหลายศตวรรษ

1. สถาปัตยกรรม

การขุดพบซากเมืองฮาร์ป้าและโมเฮนโจดาโร สมัยอารยธรรมลุ่มน้ำสินธุ ทำให้เห็นว่าสถาปัตยกรรมอินเดียมีมาเกือบ 5,000 ปีแล้ว มีการวางผังเมืองและการก่อสร้างซึ่งเน้นประโยชน์ใช้สอยมากกว่าความสวยงาม หลักฐานทาง

สถาปัตยกรรมของอินเดียในสมัยต่อมา กำหนดอายุได้ราว ต้นพุทธกาล มีการพบซากเมืองโบราณหลายสิบเมือง บริเวณสองฟากฝั่งลุ่มน้ำคงคาจนถึงที่ราบลุ่มปัญจาบ แต่ร่องรอยที่พบไม่ได้แสดงพัฒนาการสืบเนื่องทางสถาปัตยกรรมจากสมัยอารยธรรมลุ่มน้ำสินธุ สถาปัตยกรรมที่เป็นศิลปะอย่างชัดเจนปรากฏขึ้นในสมัยราชวงศ์เมารยะ ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากจักรวรรดิเปอร์เซีย ได้แก่ สถูป เสาหิน ตลอดจนฐานรากของพระราชวัง

สถาปัตยกรรมดังกล่าวมักเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เพื่อแสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ หรือเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงเหตุการณ์สำคัญ เช่น พระสถูปที่สาญจี เสาหินที่เมืองสารถี และพระราชวังของพระเจ้าอโศกมหาราชที่เมืองปาฏลิบุตร สถาปัตยกรรมอินเดียสมัยต่อมา เป็นสมัยที่ราชวงศ์กุษาณะมีอำนาจเหนืออินเดียทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และราชวงศ์มถุราในภาคกลางของอินเดีย เกิดศิลปะสำคัญขึ้น 3 แบบ คือ ศิลปะแบบคันธาระ แบบมถุรา และแบบอมราวดี ซึ่งเป็นศิลปะเนื่องในพระพุทธศาสนา

ในสมัยราชวงศ์คุปตะและหลังสมัยคุปตะ สถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นมีทั้งที่เนื่องในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูควบคู่กันไป มีการสร้างสถูป เจดีย์ และอาคารทางพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นอีกหลายแบบรวมทั้งการสร้างเทวสถานในนิกายต่างๆ ของศาสนาฮินดู ในสมัยมุสลิม สถาปัตยกรรมอินเดียจะผสมระหว่างศิลปะฮินดูและเปอร์เซีย เช่น สุสานทัชมาฮาล (Taj Mahal) ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมหินอ่อนที่มีชื่อเสียงมาก สร้างในสมัยพระเจ้าชาห์จะฮาน (Shah Jahan ค.ศ.1628-1658) กษัตริย์ราชวงศ์โมกุล เพื่อเป็นที่ระลึกถึงนางมมตาช มาฮาล (Mumtaz Mahal) มเหสีของพระองค์

2. ประติมากรรม

ประติมากรรมรุ่นแรกๆ ของอินเดียอยู่ในสมัยราชวงศ์เมารยะ เป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่ สลักจากหิน มีรูปร่างหนัก แข็งกระด้าง แสดงท่าหยุดนิ่ง เช่น รูปยักษ์ รูปสตรี นอกจากนี้ก็มีประติมากรรมภาพสลักนูนต่ำเป็นภาพพุทธประวัติ ภาพชาดกประดับตกแต่งรั้ว ซุ้มประตู และฐานสถูป เช่น ภาพสลักนูนต่ำที่เมืองภารุตและที่สาญจี

ประติมากรรมที่เป็นพระพุทธรูปสมัยแรก คือ พระคันธาระ (คริสต์ศตวรรษที่1-2) โดยรับอิทธิพลจากศิลปะกรีก เห็นได้ชัดจากพระหัตถ์และพระวรกาย ตลอดจนจนริ้วจีวรเป็นแบบกรีก พบมากในบริเวณที่ราชวงศ์กุษาณะปกครอง คือ

ภาคเหนือ ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียรวมตลอดถึง อัฟกานิสถานในเอเชียกลาง

ประติมากรรมพระพุทธรูปของศิลปะเมถุรา ซึ่งอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน ได้รับอิทธิพลของศิลปะแบบคันธาระ ผสมกับลักษณะพื้นเมือง โดยทั่วไปมีลักษณะเหมือนศิลปะคันธาระ แต่พระเศียรพระพุทธรูปเกลี้ยง พระพักตร์กลม จีวรเป็นริ้วห่มเฉียงดุนุ่มนวล นอกจากนี้ ยังมีประติมากรรมรูปยักษ์ ยักษ์ณี นาคและนาคี ท้าวภูเวร พระโพธิสัตว์ รูปกษัตริย์ราชวงศ์กุษาณะ และรูปดัตถ์กษัตริย์ของศาสนาเชน

พระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดีเป็นแบบผสมอิทธิพลของกรีก วงพระพักตร์ของพระพุทธรูปค่อนข้างยาว พระเกตุมาลาปรากฏอย่างชัดเจน บนพระเศียรจะมีขมวดพระเกศาเวียนขวาเป็นขมวดเล็กๆ พระพุทธรูปครองจีวรหนาและมักห่มเฉียง

ประติมากรรมสมัยคุปตะ เป็นศิลปะที่แสดงศิลปะแบบอินเดียอย่างแท้จริง มีทั้งพระพุทธรูปและเทวรูปในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มักมีขนาดใหญ่โต เช่น พระพุทธรูปปางปรีณิพพานในถ้ำอชันดา เทวรูปเครื่ององค์ของพระมหะศวรมูติและพระอุมาที่ถ้ำเอลเฟินดา พระพุทธรูปที่เมืองบามิยานในอัฟกานิสถาน

สมัยหลังคุปตะ ประติมากรรมอินเดียมักจะสร้างตามกฎเกณฑ์มากขึ้นและไม่ค่อยเป็นธรรมชาติ ลักษณะโดยทั่วไปจะมีรูปร่างหนักและหนา ความเป็นธรรมชาติน้อยลง มีการประดับตกแต่งเพิ่มขึ้น พบจำนวนมากที่ถ้ำอชันดา รวมทั้งเกาะลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

3. จิตรกรรม

จิตรกรรมสมัยราชวงศ์เมารยะส่วนใหญ่สูญหายไปหมดแล้ว โดยเฉพาะจิตรกรรมที่ใช้ตกแต่งภาพปูนปั้น ล้อมรอบผนังสถูป จิตรกรรมเก่าสุดที่ยังเหลืออยู่ในปัจจุบันพบที่เพดานถ้ำโดยคิมารา ในทิวเขารามคฤหะ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วาดขึ้นด้วยสีดำ ขาว และแดง เป็นภาพเขียนอย่างง่ายๆ ค่อนข้างหายาก จิตรกรรมอินเดียสมัยต่อมาอยู่ในสมัยศิลปะอมราวดีเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังถ้ำที่อชันดา แม้ภาพจะลบเลือนแต่แสดงให้เห็นถึงความงดงามของลายเส้นที่ทำให้ภาพมีความอ่อนช้อย การจัดวางภาพบุคคลและลวดลายเครื่องประดับมีลักษณะตำแหน่งที่ชัดเจน

จิตรกรรมสมัยคุปตะและหลังสมัยคุปตะ เป็นสมัยที่รุ่งเรืองที่สุดแห่งงานจิตรกรรมของอินเดีย ปรากฏอยู่อย่างสมบูรณ์และมีจำนวนนับสิบแห่ง ที่ผนังถ้ำอชันดาเป็น

ภาพเขียนในพระพุทธรูปศาสนาเล่าเรื่องชาดกต่างๆ ราว 30 เรื่อง และพุทธประวัติบางตอน ภาพเกี่ยวกับประเพณีชีวิตประจำวัน ของประชาชนและชีวิตในราชสำนัก ความสามารถในการวาดเส้นและการอาศัยประโยชน์จากเงามืดบริเวณขอบภาพ ทำให้ภาพแลดูเคลื่อนไหว ให้ความรู้สึกหลังจากยุครุ่งเรือง แห่งจิตรกรรมของอินเดียก็เสื่อมลง

รูปสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา

เป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลการสร้างมา ตั้งแต่ครั้งอินเดียโบราณ ซึ่งมีคติห้ามสร้างพระพุทธรูปเป็น รูปเคารพ จึงคิดหาทางสร้างรูปเคารพเป็นสัญลักษณ์แสดง เรื่องราวของพระพุทธองค์ขึ้น ภายหลังได้มีการสร้าง พระพุทธรูปขึ้นโดยชนชาวกรีกที่นับถือพระพุทธศาสนาใน แคว้นคันทาราธาฐ พุทธศาสนิกชนจึงหันมานิยมสร้าง พระพุทธรูปกันมากขึ้น และแพร่หลายมาจนทุกวันนี้ แต่การสร้าง ประติมากรรมรูปสัญลักษณ์ก็ยังคงสืบทอดกันมาทุกยุค ทุกสมัย แม้จะมีจำนวนไม่มากเท่าการสร้างพระพุทธรูป ก็ตาม กล่าวโดยสรุป ประติมากรรมรูปสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้น มามีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนเรื่องราวของพุทธประวัติตอน สำคัญๆ เช่น

รูปดอกบัว	เป็นสัญลักษณ์แห่งการประสูติ
รูปบัลลังก์และต้นโพธิ์	เป็นสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้
รูปธรรมจักรและ กวางหมอบ	เป็นสัญลักษณ์แห่งการปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
รูปสลูป	เป็นสัญลักษณ์แห่งปรินิพพาน รอย พระ พุ ท ธ บา ท เป็น สัญลักษณ์แห่งการประทับรอย แห่ง พุ ท ธ ศา ส นา ของ องค์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าลงบนพื้น แผ่นดินที่พระธรรมของพระองค์ เผยแพร่ไปถึง

ภาพที่ 1 กงล้อธรรมจักรแกะจากหินทรายแดง ปัจจุบันเก็บไว้ใน พิพิธภัณฑ์เมืองโกลกาต้า ประเทศอินเดีย ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้เขียน เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน 2559

กำเนิดพระพุทธรูป

นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นต้นมา คตินิยมของชาวอินเดียสมัยนั้นไม่นิยมสร้าง รูปเคารพ จะทำก็เพียงแต่สัญลักษณ์แทนเท่านั้น จนถึง พ.ศ. 500 จึงเริ่มมีการแกะพระพุทธรูปและรูปเคารพขึ้นใน ประเทศอินเดีย การกำเนิดพระพุทธรูปมีที่คนะที่แตกต่างกัน อยู่บ้าง แบ่งออกเป็น 3 ประเด็น คือ (พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา, 2550 : 213)

1) เชื่อว่าพระพุทธรูปเกิดมาในสมัยที่พระพุทธองค์ ทรงพระชนม์ชีพอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุของพระถังซำจั๋ง ซึ่งเดินทางเข้ามาอินเดียได้กล่าวถึงพระเจ้าอู่เทน เมืองโกสัมพี ว่า ได้สร้างพระพุทธรูปไม้จันทน์บูชาพระพุทธองค์และ พระเจ้าปเสนทิโกศล เมืองสาวัตถีก็สร้างพระพุทธรูปขึ้นมาขึ้น เช่นกัน แต่หลักฐานทางโบราณคดียังไม่มีการขุดพบ จึงยัง ไม่มีสิ่งยืนยันที่เด่นชัด นอกจากนั้นยุคสมัยพระเจ้าอโศก มหาราช หลังพุทธปรินิพพานสองร้อยปีเศษ ก็ไม่ปรากฏว่า พระองค์สร้างพระพุทธรูปแต่อย่างใด เป็นแต่แกะสลัก รอยพระพุทธรูปแทนเท่านั้น

2) เกิดในสมัยพระเจ้ามิลิินท์ หรือเมนันเดอร์ ซึ่งเป็นกษัตริย์กรีก ปกครองอินเดีย โดยมีเมืองหลวงที่สาครละ ในหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์ของสมเด็จพระยา

ดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ว่า เริ่มสร้างในสมัยนี้ (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2517 : 124) แต่มาแพร่หลายในสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช ในหนังสือประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของพระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ) ได้กล่าวไว้ว่าสร้างในสมัยพระเจ้ามิลินท์เช่นเดียวกัน พระพุทธรูปในยุคแรกนี้เรียกว่าพระพุทธรูปคันธาระ ทฤษฎีนี้มีผู้ยอมรับมากที่สุด (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), 2536 : 145)

3) เกิดในสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช ซึ่งปกครองอินเดียเหนือ โดยมีเมืองหลวงที่เมืองปุรุชปุระ หรือเปศวาร์ พระพุทธรูปคันธาระนั้นเกิดในสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราชนี้ ก่อนหน้านี้นี้ยังไม่มีการสร้างแต่อย่างใด พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงรับสั่งให้ช่างกรีกสร้างพระพุทธรูปขึ้นตามแนวพุทธลักษณะศิลปะผสมกรีก-โรมัน (บรรจบ เทียมทัต, 2543 : 76)

อย่างไรก็ตาม ในการสร้างพระพุทธรูปส่วนมากเชื่อกันว่าเริ่มจากสมัยพระเจ้ามิลินท์เป็นต้นมา กล่าวคือเมื่อชนชาติกรีกสมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์เข้ามารุกรานอินเดีย ได้ตั้งรกรากถาวรที่ปากเดรีย คันธาระ สาครละ คติของพวกเขาไม่รังเกียจในการสร้างรูปเคารพ และก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นพุทธมามกะ ก็ได้สร้างรูปเคารพของตนอยู่มากมายหลายองค์ด้วยกัน เช่น เทพเจ้ายูปีเตอร์ เป็นต้น ครั้นเมื่อเปลี่ยนใจมาเลื่อมใสพุทธศาสนาแล้ว นิสัยความเคยชินที่ได้กราบไหว้บูชาเทวรูป เพื่อให้เป็นทาสสนานูดตรียะยาม นึกถึงพระบรมศาสดา ฉะนั้น จึงเกิดคติในการสร้างพระพุทธรูปขึ้นในหมู่ชาวกรีกก่อน ภายหลังพุทธมามกะชนชาติอินเดียได้พบเห็นพระพุทธรูปเข้าก็เกิดความศรัทธา จึงได้หันมานิยมสร้างพระพุทธรูปตามอย่างคติของชาวกรีกขึ้น แต่ได้ดัดแปลงเป็นแบบอย่างศิลปกรรมแห่งชนชาติของตน ในสมัยพระเจ้ามิลินท์จึงนับว่าเป็นยุคแรกแห่งการสร้างพระพุทธรูป

การสร้างพระพุทธรูป มิได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงลักษณะของพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียว แต่ต้องทำให้งามต้องใจคนทั้งหลายด้วย เพราะพระพุทธรูปเป็นศูนย์รวมของพุทธศาสนิกชนที่กราบไหว้บูชา ดังนั้น พระพุทธรูปจำต้องสร้างขึ้นด้วยวัตถุที่มีความคงทนถาวรและมีคุณค่า เช่น ทองคำ หยก หินแกรนิต หินอ่อน หรือโลหะมีค่าต่างๆ ถ้าจำเป็นต้องสร้างขึ้นด้วยวัตถุที่มีความคงทนน้อย เช่น หินทราย ไม้หรือปูน ก็จะตกแต่งผิววัสดุนั้นให้มีค่าขึ้นด้วยการลงรักปิดทองคำเปลวทับหรือตีแผ่นทองหุ้มปิดไว้ ประติมากรรมเหล่านี้มักจะสำเร็จลงด้วยจิตศรัทธาเลื่อมใส

อย่างแท้จริง เต็มไปด้วยความวิริยะ อุตสาหะ และกรรมวิธีการสร้างอย่างยอดเยี่ยม

ภาพที่ 2 พุทธศิลป์สมัยคุปตะ แกะจากหินทรายแดง
ปางแสดงปฐมเทศนา เมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย
ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้เขียน เมื่อวันที่ 12 ธันวาคม 2559

ลักษณะและพัฒนาการพุทธศิลป์ในอินเดีย

หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พุทธศิลป์วัตถุต่างๆ ได้แก่ โบสถ์ วิหาร เจดีย์ สิวาหอไตร ศาลาการเปรียญ และกุฏิ เป็นต้น เหล่านี้มีวิวัฒนาการทางลักษณะศิลปกรรมตามรูปแบบเฉพาะ โดยขึ้นอยู่กับประโยชน์ใช้สอยเป็นพื้นฐาน โดยพุทธศิลป์วัตถุเหล่านี้มีต้นกำเนิดควบคู่มาอยู่กับพุทธประวัติ

พุทธศิลป์วัตถุต่างๆ เริ่มมีวิวัฒนาการมากยิ่งขึ้นตามความสำคัญของแต่ละประเทศที่มีพระพุทธศาสนาแพร่ไปถึง แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบเพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของภูมิอากาศ ภูมิประเทศ ขนบธรรมเนียมประเพณี หรือวัฒนธรรมของประเทศนั้นๆ ก็ตามแต่จะยังคงเค้ารูปแบบเดิมจากต้นกำเนิดนั่นเอง บรรดาพุทธศิลป์วัตถุต่างๆ เหล่านี้ เจดีย์เป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก สามารถแบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ

1) **ธาตุเจดีย์** ได้แก่ เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหลังจากที่เสด็จดับขันธปรินิพพานและมีการถวายเพลิงพระพุทธรูปแล้ว และกษัตริย์ลิจฉวีได้มอบให้โศภนพราหมณ์ทำหน้าที่แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้แก่กษัตริย์เมืองต่างๆ จำนวน 8 เมืองที่ส่งทูตมาขอ และกษัตริย์เหล่านั้นได้สร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้สักการบูชาต่อไป

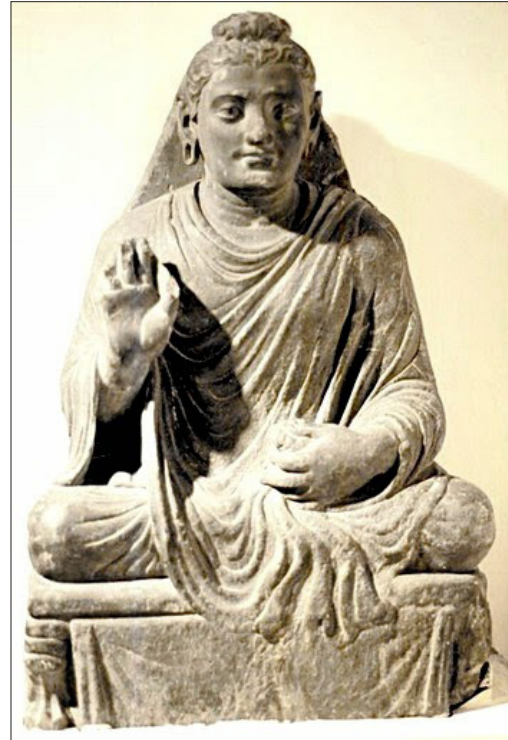
2) **บริโศกเจดีย์** ได้แก่ สิ่งขียนสถาน 4 แห่งที่พระพุทธรูปประดิษฐาน ตรีสุรัสวดี แสดงปฐมเทศนา และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ต่อมาได้เพิ่มสถานที่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป เช่น สถานที่ที่พระพุทธรูปแสดงยมกปาฏิหาริย์ สถานที่บรรจุพระอังคาร (เถ้า) สถานที่ถวายเพลิงพระพุทธรูป สถานที่บรรจุพระนาคโลหะ สถานที่ดวงพระบรมสารีริกธาตุตลอดจนรับพระบรมสารีริกธาตุไปปลูก ณ ที่ต่างๆ ก็จัดเป็นบริโศกเจดีย์ด้วย นอกจากนี้แล้วยังนับบริวารเครื่องใช้ของพระพุทธรูป เช่น บาตร จีวร ธรรมกรก เสนาสนะ เตียง ตั่ง กุฏิ วิหาร เป็นต้น

3) **ธรรมเจดีย์** ได้แก่ การจารึกข้อพระธรรมไว้บูชา แต่เดิมจะเลือกเพียงเฉพาะหัวข้อพระธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เช่น คาถาแสดงอริยสัจ 4 มาจารึกไว้บูชาเท่านั้น ต่อมาภายหลังเมื่อมีการจารึกพระธรรมเป็นตัวอักษรแล้วจึงนับพระไตรปิฎกเข้าเป็นธรรมเจดีย์เช่นเดียวกัน

4) **อุเทสิกเจดีย์** ได้แก่ พุทธเจดีย์อย่างอื่นที่นอกเหนือจากเจดีย์ 3 อย่างข้างต้น และสิ่งที่สร้างอุทิศต่อพระพุทธรูป ได้แก่ พระพุทธรูป รวมถึงประติมากรรมต่างๆ ที่สร้างด้วยถาวรวัตถุที่มีค่ามากหรือน้อยก็ตาม เช่น สิ่งที่ทำด้วยเงิน ทอง แก้วมณี ศิลา โลหะ ดิน ปูนหรือไม้

การสร้างพระสถูปหรือเจดีย์นั้นจากหลักฐานที่ปรากฏ พบว่า มีก่อนที่พระพุทธรูปจะปรินิพพาน หรือแม้แต่ศาสนาอื่นก็มีการสร้างขึ้นมาก่อน ลักษณะพระสถูปที่สร้างขึ้นมานั้นแต่เดิมจะสร้างเพียงแต่พูนดินขึ้นเป็นโคกบริเวณที่ฝังอัฐิธาตุแล้วลงเชือกนอบๆ สถูปที่สร้างเพื่อกันดินพัง บนโคกจะปักร่มหรือฉัตรให้เป็นเกียรติยศ หรือเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นที่ฝังอัฐิธาตุของผู้ใด ถ้าไม่ใช่อัฐิธาตุคนที่สำคัญก็จะทำเพียงแต่พูนดินขึ้นมานั้น

สรุปได้ว่า สถาปัตยกรรมการสร้างสถูปหรือเจดีย์ใช้เป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นตามความเชื่อในทางศาสนาเป็นสถานที่ที่สร้างขึ้นเพื่อให้มหาชนได้สักการบูชารำลึก

ภาพที่ 3 พุทธศิลป์สมัยคันธาระ
ปัจจุบันเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานเมืองกุสินารา ประเทศอินเดีย
ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้เขียน เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม 2559

พระพุทธรูปในรูปแบบสิ่งก่อสร้างและมีพัฒนาการเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ลักษณะพระพุทธรูปแบบต่างๆ แยกเป็นยุค ดังนี้

1) แบบคันธารรัฐ (พุทธศตวรรษที่ 7-12) ถิ่นกำเนิดของลักษณะพระพุทธรูปแบบนี้ ได้มาจากชาวกรีกโรมัน ที่แคว้นคันธารรัฐ ประเทศปากีสถานปัจจุบัน

2) แบบมถุรา (พุทธศตวรรษที่ 7-16) ถิ่นกำเนิดมาจากทางภาคเหนือของอินเดียเป็นศิลปะวัตถุ ก่อสร้างในยุคเดียวกับคันธารรัฐ

3) แบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-10) ถิ่นกำเนิดที่อมราวดี ซึ่งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นพระพุทธรูปรุ่นแรกที่มีลักษณะแตกต่างจากพุทธศิลป์ 2 ยุคก่อน โดยผสมผสานศิลปะยุคอมราวดีและคันธารรัฐเข้าด้วยกัน

4) แบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 10-12) กำเนิดในราชวงศ์คุปตะถือกันว่าเป็นสกุลช่างที่สูงที่สุดของอินเดีย เป็นพระพุทธรูปที่มีความงามเป็นยอดในขบวนฝีมือช่างอินเดียในสมัยโบราณด้วยกัน

ภาพที่ 4 เสาหินทรายแดงสร้างในยุคพระเจ้าอโศกมหาราชเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา เมืองไพศาลี ประเทศอินเดีย
ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้เขียน เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม 2559

5) แบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-18) ถิ่นกำเนิดในแคว้นอ่าวเบงกอล ในสมัยราชวงศ์ปาละ อันเป็นศิลปะรุ่นสุดท้ายของพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย มีลักษณะศิลปะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ผสมผสานอยู่ (พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), 2536 : 95)

ผู้สร้างงานพุทธศิลป์

จุดประสงค์ของการสร้างงานพุทธศิลป์ ก็เพื่อนำเสนอเรื่องราวอันเนื่องในพระพุทธศาสนา เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาของพุทธศาสนิกชน อันเกิดมาจากความเลื่อมใสศรัทธาดังนั้น ผู้สร้างงานจึงกระทำด้วยความประณีต ซึ่งต้องเป็น “ช่างหรือผู้สร้าง” ที่มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยิ่ง

คำว่า “ช่าง” เป็นคำที่เรียกใช้ผู้ทำงานศิลปะมาตั้งแต่โบราณ โดยเฉพาะในคติของศิลปะไทย หมายถึงผู้ทำงานฝีมือ การเรียนรู้อาชีพงานช่างในอดีตสืบทอดต่อเนื่องกันมา จากคนรุ่นหนึ่งถ่ายทอดมายังคนรุ่นต่อๆ มา ก่อให้เกิดการแบ่งกลุ่มของช่าง ตามระดับความสามารถและฝีมือ เช่น ถ้าเป็นผู้ที่มีความชำนาญและมีฝีมือเป็นเลิศ จนมีผู้มอบตัวให้เป็นศิษย์ ก็มักเรียกว่า “ครูช่าง” บางคนเป็น

ผู้สร้างงานได้ มีความสามารถในการออกแบบควบคุมให้คนอื่นทำงานได้จัดว่าเป็นช่างที่เก่ง มีความชำนาญในระดับดีที่เรียกว่า “นายช่าง” ส่วนคนอื่นที่มีความสามารถเพียงทำตามแบบหรือตามที่นายช่างหรือครูช่างกำหนดให้ทำก็เป็นเพียง “ช่างธรรมดา”

การศึกษาในเรื่องของการสร้างศิลปกรรมในศาสนาหรือเรื่องราวของช่างในอดีตทำได้ยาก อันเนื่องมาจากอาจไม่นิยมบันทึกดังเช่นหนังสือชนิดอื่น เช่น บันทึกจดหมายเหตุ ตำนายา เป็นต้น ประกอบกับการบันทึกการสร้างศิลปกรรมในศาสนา มักระบุแต่ผู้สั่งให้สร้างหรือจ้างให้สร้างคำอุทิศผลบุญ มักมีแต่ผู้ให้สร้างหรือผู้จ้าง ซึ่งไม่เกี่ยวกับช่างผู้สร้างสรรคนั้น ทำให้ไม่ทราบบทบาทของช่างเท่าที่ควร

ประเภทของช่าง

ประเภทของช่าง แบ่งออกเป็น 5 ประเภทตามสถานภาพของช่าง ดังต่อไปนี้

1. ช่างหลวง ได้แก่ ช่างที่สังกัดอยู่ตามกรม กอง ของกระทรวงต่างๆ เป็นช่างที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างงานศิลปกรรมล้ำค่าในวัฒนธรรมหลวง

2. ช่างพระสงฆ์ ได้แก่ พระภิกษุที่มีฝีมือทาง
เชิงช่างจำพรรษาอยู่ตามวัดต่างๆ

3. ช่างเคลือบได้แก่ ช่างชาวพื้นเมืองที่สร้างงาน
ไว้ให้กับท้องถิ่นตน

4. ช่างมหาดเล็ก ได้แก่ ช่างที่มีสกุลทั้งหลาย
ลูกขุนนาง พ่อค้า วาณิช คหบดี

5. ช่างทหารใน ได้แก่ ช่างรักษาในพระองค์
พระเจ้าอยู่หัว (วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ, 2529 : 256)

บทสรุป

สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่นั้น ไม่
ปรากฏหลักฐานว่ามีการก่อสร้างพระพุทธรูป หรือสิ่งที่เป็น
สัญลักษณ์แทนพระองค์แต่อย่างใด มีเพียงศิลปกรรมที่เกิด
จากอิทธิพลคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เป็นสถาปัตยกรรม

เอกสารอ้างอิง

- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2517). **ตำนานพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ชะลูด นิ่มเสมอ. (2539). **องค์ประกอบของศิลปะ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ทักษิณา พิพิธกุล. (2559, มกราคม-มิถุนายน). **สุนทรียศาสตร์กับศิลปะ : จากการเสนอภาพตัวแทนถึงสุนทรียะเชิงสัมพันธ์**.
ใน **วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ**. 17(2): 19.
- บรรจบ เทียมทัต. (2543). **กำเนิดพระพุทธรูปหลายสมัย**. กรุงเทพฯ: พิมพ์ลักษณ์.
- พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา. (2550). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพฯ: หจก. เม็ดทรายพริ้นติ้ง.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ). (2536). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2525). **พจนานุกรม**. กรุงเทพฯ: บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.
- วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ. (2529). **ศิลปะไทยที่น่ารู้**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศิลป์ พีระศรี. แปลโดย ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชธน. (2515). **ศิลปะสงเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
ศูนย์การทหารราบ.
- หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2520). **พุทธศิลป์ล้ำเลิศควรเชิดชู**. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- อารี สุทธิพันธ์. (2528). **ศิลปะกับมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- Jugal Kishor Bauddh. (2012). **Kusinara : Where Lord Buddha Attained Mahaparinibbana**. New Delhi :
Gautam Printers.

ที่สร้างขึ้นมาเพื่อประโยชน์สำหรับการใช้สอยเท่านั้น ใน
บรรดาสถาปัตยกรรมนั้น สถาปัตยกรรมวัดเป็นต้นกำเนิดของ
พุทธศิลป์ที่เรียกว่า “พุทธศิลป์วัด” เพราะเกิดจากความ
รู้สึกนึกคิดและศรัทธาเลื่อมใสของผู้สร้างได้อุทิศศิลปะ
สถาปัตยกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ
ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา

ดังนั้น พุทธศิลป์วัดมีจุดเริ่มต้นมาจากความ
ศรัทธาเลื่อมใสของบุคคลที่มีต่อพระพุทธเจ้า และต้องการ
ที่จะปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ต่อจากนั้นจึงพัฒนา
ความเลื่อมใสซึ่งเป็นนามธรรม ได้แก่ การปฏิบัติบูชา ให้ปรากฏ
ออกมาในรูปของวัตถุสิ่งของ เช่น อาคาร สถานที่ สถูป เจดีย์
เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นที่มาของพุทธศิลป์วัดที่ทรงคุณค่า
แฝงไว้ด้วยหลักศีลธรรม หรือพุทธปรัชญาที่ปรากฏในรูปของ
วัตถุซึ่งเป็นรูปธรรม